

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska

<https://orcid.org/0000-0001-7025-4872>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

Emigracja zarobkowa z Galicji do Francji na początku XX w. – stan badań i postulaty badawcze

Abstrakt: Emigracja zarobkowa z Galicji do Francji w latach 1908–1914 stanowi wstępną i mało zbadaną fazę ruchu wychodźczego z pierwszej połowy XX w. Istotnym źródłem do tego zagadnienia są listy chłopów chcących wyjechać do Francji. Artykuł dotyczy planowanej publikacji źródłowej – listów wysyłanych do posła Wiktora Skołysewskiego przez chłopów i robotników z Galicji, którzy chcieli wyjechać do pracy we Francji na początku XX w. Kwestie te zostały przedstawione w kontekście stanu badań na temat emigracji zarobkowej, głównie z terenów Galicji.

Słowa kluczowe: emigracja zarobkowa, Galicja, Francja, 1908–1914, Wiktor Skołysewski, Jan Stapiński, listy, chłopci, źródła historyczne.

Abstract: Labour emigration from Galicia to France between 1908 and 1914 represents an initial and little-researched phase of the emigration movement of the first half of the 20th century. Letters from peasants wishing to go to France are an important research source for this issue. This article is part of preparations for a planned source publication of letters to the envoy to the Diet of the Kingdom of Galicia, Wiktor Skołysewski, from Galician peasants and workers wishing to go to work in France in the early 20th century. The issues are presented in the context of the state of research on the subject of labour emigration, mainly from Galicia.

Keywords: labour emigration, Galicia, France, 1908–1914, Wiktor Skołysewski, Jan Stapiński, letters, peasants, historical sources.

Badania dotyczące emigracji zarobkowej z ziem polskich do Francji i innych państw od końca XIX w. po czasy prawie nam współczesne cechuje pewna cykliczność. Przypuszczam, że wynika ona nie tylko z dostępu do źródeł, ale także z pewnych trendów – krótkiego bądź dłuższego zainteresowania naukowców życiem i pracą środowisk robotniczych i chłopskich. W obecnych badaniach historycznych, a szczególnie politologicznych, socjologicznych, prawnych i psychologicznych, dominuje tematyka współczesnych migracji. W czasach globalizacji, zmiennej koniunktury gospodarczej i kryzysów tendencje do przemieszczania się ludności w celach zarobkowych nasilają się. Zrozumiałe jest więc zainteresowanie tym zjawiskiem ze strony badaczy i grup eksperckich. Tak jak obecnie, tak i u zarania masowych emigracji z ziem polskich, czyli już na początku drugiej połowy XIX w., zjawisko to budziło zainteresowanie publicystów, polityków i badaczy. Postacie prawnika i ekonomisty Leopolda Caro (1864–1939)¹ czy twórcy Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego Jana Okołowicza (1876–1923)² należą dzisiaj do klasyki teoretyków akcji wychodźczych³. Kwestiami emigracji zarobkowej obszernie zajmowała się wtedy także prasa, wydawano również broszury i książki poświęcone tej tematyce.

W artykule odniosę się do monografii i publikacji źródłowych dotyczących emigracji zarobkowej z ziem polskich na początku XX w., ze szczególnym uwzględnieniem terenów Galicji i ruchu wychodźczego do Francji do roku 1914. O ile dość dobrze wyglądają badania związane z tematyką emigracji zarobkowej do tego kraju w okresie międzywojennym, o tyle czasy do pierwszej wojny światowej nie zostały dostatecznie zbadane⁴.

Faktografia

Pierwsza grupa galicyjskich chłopów (ok. 380 osób) wyjechała do prac sezonowych we Francji w marcu 1908 r. Był to nowy kierunek wychodźstwa zarobkowego z tych terenów, a inicjowali je najprawdopodobniej posłowie na galicyjski

¹ L. Caro, *Wychodźstwo polskie*, Warszawa 1907; idem, *Nowe Drogi*, Poznań 1908; idem, *Emigracja polska*, Lwów 1913; idem, *Emigracja i polityka emigracyjna*, Poznań 1914; idem, *Emigracja i jej wpływ na stosunki zdrowotne i na ruch ludności*, Kraków 1914; idem, *Odprawa P. Hubce i prawda o P.T.E.*, Kraków 1914.

² J. Okołowicz, *Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed I wojną światową*, Warszawa 1920.

³ Temat ten, z rozszerzeniem o wątki dotyczące emigracji do Prus, Brazylii, Argentyny i USA oraz przedstawieniem stanowiska publicystów, polityków i literatów, a także Stolicy Apostolskiej i środowisk kościelnych, przedstawił Michał Starczewski. Zob. rozdział *Dyskusja o emigracji* w: M. Starczewski, *Agenci emigracyjni na ziemiach polskich przed 1914 r.*, Warszawa 2010, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, s. 12–26: <<https://depot.ceon.pl/handle/123456789/2226>> [dostęp: 10 III 2023].

⁴ Próbe przeglądu literatury podjęła Anna Reczyńska: A. Reczyńska, *Próba przeglądu problemów, źródeł i opracowań na temat losów Polek na emigracji przed II wojną światową*, „Studia Migracyjne. Przegląd polonijny” 2019, nr 4 (174), s. 27–56.

Sejm Krajowy – Jan Stapiński⁵ i Wiktor Skołyszewski⁶. Pierwszy z nich we wrześniu 1907 r. wystąpił w Sejmie z propozycją wysłania polskich robotników rolnych do Francji. Konieczność zmiany kierunku emigracji zarobkowej z niemieckiego na francuski motywował brutalnym traktowaniem polskich robotników przez Niemców. Zapewniał też o lepszych warunkach pracy nad Sekwaną⁷. Stapiński czerpał wiedzę na temat tego kraju i możliwości podjęcia tam pracy przez chłopów z Galicji od polskiego działacza emigracyjnego, związanego ze Szkołą Polską na Batignolles tłumacza Wacława Gasztowtta. Namówił więc Skołyszewskiego na wyjazd do Francji i nawiązanie kontaktów z tamtejszymi właścicielami ziemskimi i instytucjami zajmującymi się przyjmowaniem imigrantów zarobkowych. Z polskich źródeł wynika, że Skołyszewski wykonał to zadanie i to on w pierwszym okresie, czyli w latach 1908–1909, zajmował się organizacją wyjazdów do tego kraju⁸. W broszurze z 1909 r. pt. *Opiekunowie polskiego wychodźstwa* napisał: „[...] ponieważ [...] z Francji pod adresem posła Stapińskiego napływały coraz to liczniejsze zgłoszenia – udano się do mnie z żądaniem zbadania i ewentualnego poprowadzenia sprawy”⁹. Sądzę, że nie sposób ustalić, czy inicjatywa sprowadzenia polskich robotników rolnych do Francji wyszła ze strony polskiej, czy francuskiej. Pytanie to postawiła m.in. francuska badaczka Janine Ponty, przypuszczając, że były to dość zbieżne w czasie procesy, napędzane przez potrzeby francuskiego rolnictwa i aktywność galicyjskich polityków wynikającą z analiz gospodarczo-społecznych w Galicji. Impuls prawdopodobnie wyszedł jednak od Polaków¹⁰. Dodajmy, że emigracja zarobkowa z tego regionu zaczęła się już w drugiej połowie XIX w. Polacy wyjeżdżali do Brazylii, Argentyny, Stanów Zjednoczonych, Kanady i oczywiście do Niemiec oraz niektórych krajów monarchii Habsburgów. To ta tematyka jest najlepiej opracowana w polskiej literaturze. Jeżeli chodzi o Francję, to kulminacja ruchu wychodźczego nastąpiła dopiero po pierwszej wojnie światowej, gdyż był już wtedy regulowany odpowiednimi polsko-francuskimi umowami. Przed wojną Francja nie chciała angażować się w umowy z państwami centralnymi, czyli Niemcami

⁵ K. Dunin-Wąsowicz, *Stapiński Jan*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XLII, red. A. Romanowski et al., Warszawa–Kraków 2004, s. 265–269.

⁶ J. Molenda, *Skołyszewski Wiktor Feliks*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII, red. H. Markiewicz et al., Warszawa–Kraków 1998, s. 238–241.

⁷ J. Stapiński, *Pamiętnik*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1959, s. 295.

⁸ Szerzej: M. Gmurczyk-Wrońska, *Polacy we Francji w latach 1871–1914. Społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996, s. 225–226. Zarówno w źródłach polskich, jak i francuskich występują różne daty przybycia do Francji Skołyszewskiego. Najprawdopodobniej był to koniec 1907 lub początek 1908 r. Joseph Hitier podaje jednak w „Revue d'économie politique” rok 1906 – jak sądzę, błędnie. Zob. J. Hitier, *Chronique agricole*, „Revue d'économie politique” 1911, vol. XXV, No. 1.

⁹ M. Gmurczyk-Wrońska, op. cit., s. 225.

¹⁰ J. Ponty, *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*, Paris 1988, s. 8–9.

i Austro-Węgrami. Werbowaniem robotników z Galicji i organizacją ich pracy nad Sekwaną zajmowały się polskie i francuskie instytucje, towarzystwa i prywatne biura. Wiktor Skołyszewski założył Comité d'émigration de Galicie (w 1909 r. przekształcone w Société populaire polonaise d'émigration – Polskie Ludowe Towarzystwo Emigracyjne), a następnie zawierał porozumienia i umowy z towarzystwami francuskimi, np. Société centrale d'agriculture de Meurthe-et-Moselle czy Fédération des associations agricoles du Nord-Est de la France. Jego działalność spotykała się z różną oceną w Galicji, także w środowisku emigrantów. Głównym oponentem stał się jednak Jan Okołowicz i kierowane przez niego Polskie Towarzystwo Emigracyjne (założone w 1907 r.), które także zajmowało się organizacją ruchu wychodźczego do Francji. Robił to wreszcie także Wydział Krajowy i Centralny Urząd Pośrednictwa Pracy. Trudno ustalić liczbę robotników rolnych z Galicji, którzy wyjechali do Francji w latach 1908–1909 i potem do 1914 r. Dane wahają się od 10 do 20 tys. osób.

Historiografia francuska

W roku 1988 francuska historyczka Janine Ponty ogłosiła książkę *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerre*, która do dzisiaj stanowi ważną pozycję na temat polskiej emigracji zarobkowej. W rozdziale wprowadzającym pt. *Les antécédents (1907–1918). Premiers essais d'immigration collective et organisée dans l'agriculture* (s. 7–32) zajęła się pierwszymi chłopskimi emigrantami z Galicji, którzy przybyli do Francji na początku XX w., skrótowo opisując proces organizacji ruchu wychodźczego z tego obszaru. Zaslugą Ponty jest wprowadzenie do obiegu naukowego francuskich analiz prasowych i broszur wydawanych w tym czasie przez zainteresowanych imigrantami zarobkowymi Francuzów. Jest to o tyle cenne, że w centralnych archiwach Francji nie ma dokumentacji z tego okresu, która dotyczyłaby przyjeżdżających do pracy Polaków z Galicji. Najprawdopodobniej materiały te są bardzo rozproszone w archiwach departamentalnych lub prywatnych domach Francuzów (jeżeli w ogóle się tam zachowały). Problemy z dokumentacją wynikają także z faktu, że w omawianym okresie Francja dopiero wypracowywała przepisy dotyczące pracy cudzoziemców, a co najistotniejsze – nie zawierała umów o rekrutacji robotników rolnych z państwami zaborczymi, a więc i z Austro-Węgrami. Ponty podaje jednak za „Bulletin de la Société des agriculteurs de France” z 1911 r. (s. 407), że we Francji przebywał wysłannik ministerstwa rolnictwa Austro-Węgier baron Hennes¹¹ i zapewniał o przychylności jego rządu wobec migracji robotników rolnych z Galicji. Pomimo braków siły roboczej na francuskiej wsi czynniki

¹¹ Nie mamy informacji na temat tej osoby. Ponty, powołując się na „Bulletin de la Société des agriculteurs de France”, podaje tylko jego nazwisko.

rządowe ze sceptycyzmem podchodziły do sojusznika Niemiec z obozu centralnego. Francuskie konsulaty w Wiedniu i Lwowie obserwowały jednak i opisywały zainteresowanie Polaków perspektywą wyjazdu nad Sekwanę, a bardziej aktywni byli na tym polu przedstawiciele towarzystw regionalnych. To bowiem Société d'agriculture de Meurthe-et-Moselle skontaktowało się ze Skołyszewskim i kierowanym przez niego Comité d'émigration de Galicie. Spotkanie odbyło się 2 III 1908 r. w Nancy i zaowocowało nie tylko dwustronnym porozumieniem, ale wkrótce też przyłączeniem się kilku innych francuskich towarzystw. Ostatecznie do akcji sprowadzania galicyjskich robotników rolnych we współpracy z Polakami włączyły się: Société d'agriculture de Verdun i Fédération des Sociétés agricoles du Nord-Est de la France. Ponty pisze, że poseł Jan Stapiński już w 1907 r. apelował na forum Sejmu Krajowego we Lwowie o zwrócenie się do francuskich czynników ministerialnych, by podjęły rozmowy o kwestiach związanych z imigracją robotników rolnych z Galicji. Wiemy, że jego wypowiedzi zostały odnotowane przez Francuzów za pośrednictwem ambasady Austrii w Paryżu. Z ustaleń Ponty wynika, że w latach 1908–1914 do Francji przybyło 8–10 tys. robotników rolnych z Galicji, przy czym badaczka nie wyklucza, że liczba ta mogła być o wiele większa i dochodzić nawet do 20 tys.

Kontynuatorem badań Janine Ponty jest obecnie jej uczeń Yves Frey. W 2019 r. opublikował *Histoire des Polonais en France*¹². Autor ten zajmuje się wprawdzie głównie okresem po pierwszej wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem dwudziestolecia międzywojennego, ale prezentowana przez niego metoda i pytania badawcze są ciekawe i tożsame z okresem wcześniejszym. W *Histoire des Polonais en France* wykorzystał przede wszystkim źródła i francuskojęzyczną literaturę naukową. Przywołuje także pamiętniki i wspomnienia swoich bohaterów, korzysta z literatury pięknej. Uwzględnienie takiego zestawu źródeł historycznych i literackich pozwoliło mu na uzyskanie dość ciekawego połączenia różnych perspektyw badawczych, konfrontacji spojrzeń i ujęć z punktu widzenia zarówno naukowców, jak i świadków epoki. Frey dokonuje jeszcze jednego ważnego zabiegu: porównuje polskie

¹² Y. Frey, *Histoire des Polonais en France*, Paris 2019. Frey od lat zajmuje się głównie okresem dwudziestolecia międzywojennego. Interesuje go szczególnie problematyka dziejów Alzacji, Algierii i polskiej emigracji. W roku 1992 opublikował w Wittelsheim pracę *Des Polonais au pays de la potasse. Histoire de l'immigration polonaise dans le bassin potassique d'Alsace entre les deux guerres*. Zainteresowania badawcze związane z polską problematyką rozwijała w nim następnie i namawiała go do dalszych poszukiwań Janine Ponty. To ona była promotorką jego pracy doktorskiej obronionej w Uniwersytecie Franche-Comté w Besançon. W 2003 r. ukazała się tam drukiem pod znamienym tytułem *Polonais d'Alsace. Pratiques patronales et mineurs polonais dans le bassin potassique de Haute-Alsace, 1918–1948*. Książka *Histoire des Polonais en France* mieści się w nurcie wieloletnich badań Freya i stanowi w dużym stopniu podsumowanie, ale przede wszystkim rozwinięcie wcześniejszych dociekań naukowych poświęconych Polakom we Francji. Jest też hołdem dla Janine Ponty.

i francuskie spojrzenia na opisywane wydarzenia i zjawiska. Podkreślmy bowiem, że opinie i reakcje Polaków przybyłych do Francji czy już tam mieszkających były bardzo różne – od zachwytu po krytykę i rozczarowanie. Inna była też perspektywa Francuzów, determinowana m.in. założeniami polityki państwa. Dychotomię tę widać także dzisiaj w wielu polskich czy francuskich opracowaniach. Cenne jest więc, że tym razem francuski badacz stara się zachować pewną równowagę i pokazać czytelnikowi punkty widzenia obu stron. Frey skupia się przede wszystkim na dziejach polskiej emigracji zarobkowej, grupie około pół miliona osób, które pracowały we Francji. Poza zagadnieniem chłopów przybyłych w okresie międzywojennym z Galicji porusza kwestie dotyczące Polaków, którzy przyjechali do Francji z Westfalii. Liczba polskich emigrantów zmieniała się w poszczególnych latach i Frey ilustruje to, wskazując m.in. na rozbieżności statystyczne w literaturze. Jego praca to przede wszystkim studium analiz społecznych, tożsamościowych, psychologicznych, narodowościowych i politycznych. Stanowi próbę pokazania warunków pracy Polaków we Francji, ich egzystencji, przekonań i rozterek. Zaletą badań Freya jest polemiczne podejście do obecnej głównie w literaturze francuskiej tezy, jakoby Polacy stanowili przykład imigracji modelowej, w której Francuzami można określić dopiero trzecie pokolenie potomków imigrantów. Autor ten stara się udowodnić, że problem jest dużo bardziej złożony i w przypadku Polaków wygląda inaczej niż wśród Włochów, Hiszpanów czy Portugalczyków. Dotyczy bowiem wielości postaw i wyborów Polaków, którzy dopiero przyjechali do Francji, mieszkali tam od dawna lub tam się urodzili, a także tych, którzy decydowali się nie wracać do kraju. Publikacja Freya to analiza procesu migracyjnego, opisy warunków rekrutacji i egzystencji ludzi przybyłych z Polski do Francji. Jest nie tylko książką historyczną napisaną zgodnie z wymogami warsztatu, ale także prezentacją losu pracownika będącego swoistym towarem na rynku, potrzebnym elementem w gospodarce. Autor opisuje dość szczegółowo warunki i sposób życia Polaków nad Sekwaną, polski dom na francuskiej ziemi, jego wygląd, polskie potrawy. Stara się nakreślić portret Polaka, jego przyzwyczajenia, sposób spędzania wolnego czasu, zamiłowanie do sportu. Opisy te służą również pokazaniu stosunku Francuzów do Polaków. Frey przedstawia to jako proces, który ewoluował od dominującej postawy wyższości, a nawet krytycyzmu, po zainteresowanie, a niekiedy i podziw. Obraz ten jest jednak dość złożony, co podkreśla autor, i nie można tu nakreślić linii prostych. Wynikało to nie tylko ze stereotypów, mitów i emocji między oboma narodami, ale także z polityki Francji.

Prace Janine Ponty i Yves'a Freya stanowią wyjątek we francuskiej historiografii. Literatura na temat migracji jest wprawdzie ogromna, obejmuje bowiem kilkaset pozycji książkowych, ale kwestie dotyczące Polaków pojawiają się najczęściej jedynie w kontekście danych statystycznych czy generalnie francuskiej polityki migracyjnej.

Historiografia polska. Początki emigracji zarobkowej z Galicji do Francji

Na gruncie polskim istnieje dość pokaźna, obejmująca ponad sto pozycji książkowych i artykułów literatura na temat kwestii społeczno-gospodarczych w Galicji na początku XX w. Spora część dotyczy emigracji chłopów i robotników w celach zarobkowych. Badacze przyznają, że mieszkańcy regionu kierowali się głównie na kontynent amerykański – do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Brazylii i Argentyny¹³. Wyjazdy do Francji stanowiły niewielką część tej emigracji zarobkowej. Możemy przypuszczać, że było to ok. 1–2 proc.¹⁴ Badacze podają, że w tym kierunku udało się około 8–14, a nawet 20 tys. osób¹⁵.

W mojej pracy pt. *Polacy we Francji w latach 1871–1914. Społeczność polska i jej podstawy materialne* wychodźstwu chłopów z Galicji na początku XX w. poświęcony jest rozdział *Emigracja zarobkowa w latach 1908–1914*¹⁶. Najtrudniejszą kwestią było dla mnie określenie liczby polskich robotników pracujących we Francji w analizowanym okresie. Ustalenie pełnych danych uniemożliwiał brak statystyki wychodźstwa. Biura pośrednictwa pracy nie zawsze prowadziły ewidencję wyjeżdżających albo robiły to niesystematycznie. Francuskie władze nie były z kolei bezpośrednio związane z akcją sprowadzania robotników, dlatego też nie istnieją na ten temat statystyki rządowe. Dodatkowo sprawę utrudnia fakt, że Polacy byli zapisywani we francuskich dokumentach jako Rosjanie, Austriacy i Niemcy. Statystyk nie prowadziły także władze austriackie. Istniało wprawdzie Biuro do Spraw Emigracyjnych w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, przeniesione potem do Ministerstwa Handlu, ale jak podawała polska prasa, niskie kompetencje jego urzędników powiększały tylko panujący chaos. Ze źródeł pośrednich, czyli publicystyki i dokumentacji osób kierujących akcjami wychodźczymi, wynika, że w latach 1908–1909 liczba ta mogła sięgać 8–10 tys.¹⁷

Przedstawiłam w swojej książce polskie i francuskie instytucje, organizacje i towarzystwa (w tym Polskie Towarzystwo Emigracyjne) zajmujące się organizacją wyjazdów dla robotników rolnych. Sporo miejsca poświęciłam

¹³ Zob. m.in.: J. Jura, *Emigracja z Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie wybranych powiatów*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2002, nr 16, s. 222–240; *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984; A. Walaszka, *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007.

¹⁴ E. Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1871–1939. Liczebność i rozmieszczenie*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i studia” 1991, nr 18, s. 16. Kołodziej podaje, że w latach 1871–1913 z Galicji do krajów zamorskich wyjechało 76,1 proc. emigrantów zarobkowych, do Niemiec – 4,8 proc., do innych części Austro-Węgier – 14,3 proc., a do innych państw – 4,8 proc. Wśród tych ostatnich znalazła się najprawdopodobniej Francja.

¹⁵ E. Kołodziej, op. cit., s. 24.

¹⁶ M. Gmurczyk-Wrońska, op. cit., s. 222–256.

¹⁷ Ibidem, s. 239–240.

postaci Wiktora Skołysewskiego (inżyniera, działacza społecznego i politycznego, posła na Sejm Krajowy w Galicji w latach 1901–1913), jego kontaktom z Francuzami oraz organizowanym przez niego i jego współpracowników wyjazdom. Pisałam też na temat 432 przechowywanych w dziale rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie listów, które dostał od chłopów (powrócę do tego niżej). Uwzględniłam wreszcie kilka agencji, które myślały przede wszystkim o własnych korzyściach finansowych, a nie o losach emigrantów. Była to na przykład działająca w Galicji żydowska agencja La France z siedzibą w Aubervilliers pod Paryżem, która werbowała robotników, a w ramach opłaty pobierała 100 franków od francuskiego pracodawcy, który z kolei potraçał ją polskiemu pracownikowi. Te i inne przypadki stały się w 1911 r. podstawą sprawozdania referenta Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Paryżu Numy Raflina, w którym czytamy:

Ani jedna z agencji francuskich lub galicyjskich, funkcjonujących czy to we Francji, czy też w Galicji, nie zadawalnia [*sic!*] rolników. Przede wszystkim jednak agencje, zorganizowane we Francji przez prawdziwych stręczycieli, są przedmiotem największych skarg. Agencje te nie tylko pobierają [...] możliwie jak najwyższe kwoty jako swą prowizję i za kosztą podróży, lecz nadto nie dają żadnej zgola gwarancji ani pracodawcom, ani też robotnikom¹⁸.

Uwzględniłam w książce kwestie francuskich rolników korzystających z pracy imigrantów oraz dotyczące pracowników zagranicznych uwarunkowania prawne. W porównaniu np. z Belgami czy Włochami Polacy znajdowali się w wyjątkowo niekorzystnej sytuacji, gdyż żadne z państw zaborczych nie zawarło z Francją umów regulujących kwestie warunków pracy, w tym ubezpieczeń, prawa do renty czy emerytury. Wyjeżdżający z Galicji narażeni byli zatem na liczne nadużycia, i to zarówno w miejscu docelowym, jak i jeszcze w kraju, gdyż austriackie prawo nie regulowało pośrednictwa pracy. Jedynym aktem prawnym w tym obszarze pozostawało rozporządzenie ministerialne z 1895 r., które stanowiło, że do prowadzenia biura podróży wymagane jest uzyskanie koncesji. W praktyce więc jedynym zabezpieczeniem dla wyjeżdżającego chłopą był podpisany przez niego kontrakt na pracę, który negocjował z francuskim rolnikiem agent bądź instytucja organizująca wyjazd.

Zagadnienie prawa emigracyjnego w Galicji przedstawił szczegółowo Grzegorz Maria Kowalski w opublikowanej w 2003 r. pracy *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*¹⁹.

¹⁸ M. Gmurczyk-Wrońska, op. cit., s. 238–239. Cyt. za: A. Mytkowicz, *Powstanie i rozwój emigracji sezonowej*, Kraków 1917, s. 150. Raport Numy Raflina opublikowany został w „Bulletin de l'Office du travail”: N. Raflin, *L'immigration et le placement des ouvriers agricoles polonais en France*, „Bulletin de l'Office du travail” 1911, t. XVIII, s. 1071–1118. Powołuje się na niego także Ponty: J. Ponty, op. cit., s. 8–12, 17.

¹⁹ G.M. Kowalski, *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*, Kraków 2003, s. 27–50.

Wskazuje on m.in. na austriackie akty powstrzymujące emigrację, czyli uniwersał o emigracji z 1784 r., podpisany przez cesarza patent o emigracji z 1832 oraz konstytucję z 1867, która wprowadzała swobodę emigracji. Kowalski pisze, że przepis „art. 4 zd. 3 i 4 ustawy [z 1867 r.] stanowił, iż ze strony państwa wolność wychodźstwa ograniczona jest jedynie obowiązkiem służby wojskowej, a opłaty emigracyjne mogą być pobierane tylko w zastosowaniu prawa odwetu, a więc reguły wzajemności”²⁰. Dodaje jednak, że w kwestiach niestojących w sprzeczności z konstytucją moc prawną zachowały normy patentu o emigracji. Dotyczyło to np. przepisu definiującego emigranta. W świetle patentu była to osoba, która opuszczała granice monarchii z zamiarem niepowrócenia²¹. Przepis ten był jednak problematyczny w przypadku emigracji sezonowej i wywoływał dyskusje prawnicze. W praktyce austriackie władze przestrzegały jedynie ustaw wojskowych, a więc jeżeli poddany odbył już służbę w armii, mógł swobodnie wyjeżdżać. Emigrant nie tracił obywatelstwa austriackiego, chyba że sam ubiegał się o inne w kraju, do którego przybył. Kowalski zwraca też uwagę na ustawę emigracyjną z 1897 r. Miała ona przeciwdziałać procederowi nielegalnego pośrednictwa – dotyczyła osób i instytucji zajmujących się sprawami wychodźstwa bez pozwolenia właściwych organów, nakłanianiem do wyjazdów i podawaniem fałszywych informacji. Przewidywano za te wykroczenia kary więzienia i pieniężne²². Dodajmy jednak, i pisze o tym Kowalski, że w monarchii austriackiej nie istniał przymus paszportowy.

Prace Kowalskiego są bardzo istotne dla problematyki emigracji z Galicji. Wiele ważnych kwestii zawarł także w artykułach: *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832–1914*, *Instytucje organizujące wychodźstwo w Galicji w latach 1901–1914*, *Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna oraz Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918*, *Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*²³. Kowalski przedstawił obowiązujący w Galicji system prawny, wskazując na jego liberalny charakter, pozwalający na dość swobodne wyjazdy z monarchii Habsburgów, oraz prawne aspekty emigracji zarobkowej. Opisał działalność instytucji i agentów organizujących ruch wychodźczy i pośredniczących w nim. Analizując ich rzeczywiste praktyki, odnalazł wiele dowodów na łamanie obowiązującego prawa i opisał przestępstwa emigracyjne. W pracy *Przestępstwa*

²⁰ Ibidem, s. 31.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 43–44.

²³ G.M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2002, t. LIV, z. 1; idem, *Instytucje organizujące wychodźstwo w Galicji w latach 1901–1914*, *Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna*, w: *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów, 15–18 września 2002*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003; idem, *Przestępstwa...*

emigracyjne w Galicji 1897–1918 występuje co prawda nazwisko Wiktora Skołyszewskiego, ale nie w kontekście organizowania ruchu wychodźczego do Francji. Wiele miejsca poświęcił natomiast Kowalski jednemu z głównych organizatorów tego przedsięwzięcia, czyli Polskiemu Towarzystwu Emigracyjnemu.

Michał Starczewski przedstawił z kolei ważną pracę pt. *Z dziejów emigracji zarobkowej. Agenci emigracyjni na ziemiach polskich przed 1914 r.* Zaprezentował w niej polską perspektywę ruchu wychodźczego, przeprowadził rozległą analizę ówczesnej publicystyki na temat emigracji oraz wewnętrznych uwarunkowań w państwach zaborczych z uwzględnieniem aspektów prawnych i skoncentrował się na postaciach organizujących wyjazdy. Przedstawiony przez niego obraz agentów emigracyjnych jest dość mroczny. Byli to najczęściej ludzie nastawieni na zysk, traktujący wyjeżdżających robotników jak towar na sprzedaż. Dotyczy to nie tylko konkretnych osób, ale również towarzystw emigracyjnych i agencji. Starczewski zwraca uwagę na ówczesne głosy krytyki wobec tego procederu. Przytacza opinie Leopolda Caro, który postulował zakazanie prywatnego pośrednictwa i zastąpienie go urzędowym²⁴. W pracy Starczewskiego nie pojawia się nazwisko Skołyszewskiego, autor koncentruje się bowiem przede wszystkim na ruchu wychodźczym do obu Ameryk oraz Niemiec.

Publikacje źródłowe. Listy chłopów jako źródło historyczne

Literatura prezentująca listy emigrujących chłopów jest skromna. Najczęściej znajdziemy w niej pisma, które po uprzedniej redakcji publikowano na łamach prasy ludowej. Do grupy tej należy wydana w 1980 r. przez Danutę Piątkowską *Korespondencja z Ameryki w prasie polskiej na Śląsku. 1868–1900*²⁵. Istotnym źródłem są także zebrane przez Andrzeja Pasternaka i wydane w 1994 r. *Listy emigrantów do „Przyjaciela Ludu”, „Wieńca i pszczołki”, „Zarania”, „Piasta”, „Wyzwolenia” w latach 1899–1938*²⁶. Autor opublikował 234 listy do wymienionych redakcji. Nie są to jednak oryginalne pisma nadesłane przez chłopów, ale także poddane obróbce redakcyjnej. Niestety autor opublikował je bez przypisów. Z innych publikacji źródłowych watro wymienić książki: *Pierwsi Ślązacy w Ameryce. Listy z Teksasu do Płużnicy z roku 1855*, *Korespondencja z Ameryki w prasie polskiej na Śląsku (1868–1900)*, *Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne oraz Zagadnienia*

²⁴ M. Starczewski, op. cit., s. 31.

²⁵ *Korespondencja z Ameryki w prasie polskiej na Śląsku. 1868–1900*, oprac. D. Piątkowska, Wrocław 1980.

²⁶ *Listy emigrantów do „Przyjaciela Ludu”, „Wieńca i pszczołki”, „Zarania”, „Piasta”, „Wyzwolenia” w latach 1899–1938*, wybór i oprac. A. Pasternak, Rzeszów 1994.

*kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopismach polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne*²⁷, a także *Prasa polska dla ludu i prasa ludowa w XIX i na początku XX wieku (do 1918)*, *Listy braci Gawlików z Teksasu do rodziny* i „*Oto zasylam opisanie całego mojego życia*” (*Listy przedplatników „Gazety Świątecznej” do „Promyka”*) opublikowane w 1976 i 1978 r. na łamach czasopisma „Regiony”²⁸.

Bardzo cenną pozycją są *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych. 1890–1891* wydane w 1973 r. w opracowaniu Witolda Kuli, Niny Assorodobraj-Kuli i Marcina Kuli²⁹. Jest to zdeponowana w Archiwum Akt Dawnych ocalała część korespondencji polskich emigrantów do rodzin, którą zatrzymała carska ochrona. Zbiór ten to wzorcowo opracowana pod względem edytorskim i merytorycznym publikacja źródłowa. Listy zostały poprzedzone obszernym wstępem opisującym problem emigracji chłopów z Królestwa Polskiego, a także charakter, formułę i specyfikę tego typu dokumentu. W tomie znalazło się 367 listów z zachowaniem oryginalnej pisowni. Na temat tej publikacji, a także innych polskich i zagranicznych prac źródłowych przedstawiających listy chłopskich emigrantów zarobkowych pisał Andrzej Brożek w artykule *Listy emigrantów jako źródło w tradycji i współczesności polskich nauk społecznych* opublikowanym w pracy zbiorowej *Dziedzictwo Witolda Kuli*³⁰.

W 1983 r. na łamach „Przeglądu Polonijnego” ukazał się artykuł *Metoda Znanieckiego w oczach historyków*³¹. Jest to zbiór wypowiedzi historyków na temat listów jako źródeł historycznych. Swoje teksty przedstawili tam: Maria Klawe-Mazurowa, Marcin Kula, Jan Molenda, Danuta Piątkowska i Andrzej Walaszka. Autorzy powrócili do zaproponowanej na początku XX w. przez socjologa i filozofa Floriana Znanieckiego³² metody badawczej

²⁷ *Pierwsi Ślązacy w Ameryce. Listy z Teksasu do Płużnicy z roku 1855*, oprac. A. Brożek, H. Borek, Opole 1967; *Korespondencja z Ameryki...; Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopismach polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne*, oprac. T. Szczechura, R. Szczechura, Warszawa 1967; *Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopismach polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne*, oprac. T. Szczechura, R. Szczechura, Warszawa 1969.

²⁸ J. Szocki, *Prasa polska dla ludu i prasa ludowa w XIX i na początku XX wieku (do 1918)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1995, t. XXXVIII, nr 3–4, s. 80–93; *Listy braci Gawlików z Teksasu do rodziny*, oprac. R. Sulima, „Regiony” 1976, nr 3, s. 5–32; *Listy polskie „Oto zasylam opisanie całego mojego życia” (Listy przedplatników „Gazety Świątecznej” do „Promyka”)*, oprac. C. Francelle-Gervais, „Regiony” 1978, nr 4, s. 76–102.

²⁹ *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych. 1890–1891*, oprac. W. Kula, N. Assorodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1973.

³⁰ A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło w tradycji i współczesności polskich nauk społecznych*, w: *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1991, s. 31–64.

³¹ M. Klawe-Mazurowa et al., *Metoda Znanieckiego w oczach historyków*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4, s. 35–53. Obecnie na temat metody Znanieckiego istnieje już obszerna literatura socjologiczno-filozoficzna.

³² Florian Witold Znaniecki (1882–1958) należał do warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami, a w latach 1911–1912 był redaktorem pisma „Wychodźca Polski”.

nazwanej metodą dokumentów osobistych czy metodą autobiograficzną. Polega ona na analizie i wykorzystywaniu pamiętników, listów, relacji, kronik i dzienników do szerszych badań społeczeństw. Skrótowo można ją określić także jako analizę badawczą, która uwzględnia i priorytetowo traktuje ocenę i przeżycia uczestnika wydarzeń. Są to zatem niejako badania prowadzone z perspektywy świadka historii³³. W tym przypadku bohaterami są chłopci. Autorzy publikacji przyznają, że dyskusja na temat wartości listów jako źródła historycznego trwa od dawna, a wywołało ją opublikowane w latach 1918–1920 pięciotomowe dzieło Williama Isaaca Thomasa i Floriana Znanieckiego *Chłop polski w Europie i Ameryce*, w którym zamieszczono 750 listów³⁴. Obecnie dysponujemy już znaczącą liczbą publikacji na temat wartości źródłowej listów oraz teorii i metodologii badań nad nimi. Wymienię chociażby pracę Anity Ciałek *Nowa teoria listu*, w której uwzględniona została bogata literatura przedmiotu³⁵.

Marcin Kula w zamieszczonym na łamach „Przeglądu Polonijnego” tekście *Czy warto było przedzierać się przez listy amerykańskie*³⁶ wyliczył następujące ważne elementy dotyczące wartości źródłowej chłopskich listów: 1. zawierają informację o chłopskim języku, 2. wiedzę na temat „subiektywnego widzenia świata przez autorów i ich środowisko – a subiektywne widzenie jest w końcu tak samo obiektywnym faktem historycznym, jak każdy inny”, 3. informacje przekazane „przez autorów w sposób nieświadomy, bezwiedny”, 4. informacje pozwalające zilustrować świadomość (także narodową), zamożność chłopów oraz cele ich dążeń. Są to na przykład informacje, że na emigracji trzeba ciężko pracować i to pozwala dużo zarobić (można wnioskować, iż na ziemiach polskich w tym czasie ciężka praca nie gwarantowała takich zarobków) lub często powtarzane słowa o Polsce i przynależności do Polski. Listy są szczere, nie ma w nich kłamstwa.

³³ Istnieje obszerna literatura na temat tej metody. Zob. m.in.: Z. Dulczewski, *Florian Znaniecki jako twórca metody autobiograficznej w socjologii*, w: *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, red. A. Kwilecki, Poznań 1975, s. 68–89; W. Doliński, *Współczynnik humanistyczny Floriana Znanieckiego w nowych kontekstach doświadczeń autobiograficznych*, „Przegląd Socjologiczny” 2020, t. LXIX, nr 2, s. 95–111.

³⁴ W.I. Thomas, F.W. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Boston 1918–1920 (wyd. 2: New York 1927; wyd. 3: New York 1958). Wydanie polskie: eidem, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976. Autorzy wykorzystali listy jako jedno ze źródeł do badań związanych z życiem polskich chłopów, którzy wyemigrowali do Ameryki. O pracy tej pisano już w wielu publikacjach. Zob. m.in. R. Cichocki, K. Jankowska, *Chłop polski w Europie i Ameryce a problem relacji pomiędzy badaniami socjologicznymi a ich aplikacjami dla potrzeb rozwiązywania problemów społecznych*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2019, t. XLVII, s. 19–35. Znaniecki kierował w Warszawie Towarzystwem Opieki nad Wychodźcami.

³⁵ A. Ciałek, *Nowa teoria listu*, Kraków 2019.

³⁶ M. Kula, *Czy warto było przedzierać się przez listy amerykańskie*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4, s. 40–43.

Listy chłopów do posła Wiktora Skołyszewskiego w sprawie emigracji zarobkowej do Francji z lat 1908–1909

Znawcą problematyki chłopskiej, w tym emigracji zarobkowej do Francji, jest Jan Molenda. Opublikowana przez niego w 1999 r. praca *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu niepodległości*³⁷ nadal stanowi inspirację do dalszych badań. Autor powrócił w tej książce do swojego tekstu pt. *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej emigracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne* opublikowanego we wspomnianym wyżej artykule na temat metody Znanińskiego, a także do dyskusji środowisk naukowych na jej temat³⁸. Molenda podziela opinię badaczy, dla których korespondencja, po przeprowadzeniu koniecznej krytyki warsztatowej i uwzględnieniu historycznych uwarunkowań, może być uznana za jedno z podstawowych źródeł. Podkreśla jednak, że taką wartość mają tylko listy oryginalne, a nie opublikowane na łamach prasy. Molenda postulował we wspomnianym tekście publikację 432 listów chłopów znajdujących się w dziale rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie, co do dziś nie zostało zrealizowane. Autor pisze, że pisma te przedstawiają wartość z kilku powodów: 1. zachowały się w formie oryginałów, 2. pisane były przez samych chłopów, którzy chcieli wyjechać (nie korzystali przy pisaniu z pomocy pośredników), 3. jest to zbiór jednej z największych kolekcji oryginalnych listów chłopów sprzed 1914 r., 4. „wydają się reprezentatywne jako źródło do badania zjawisk masowych”, 5. „dotyczą ważnych, a mniej znanych aspektów sezonowej emigracji zarobkowej, nie tylko zresztą do Francji, a mianowicie motywacji wyjazdów”³⁹. Nie ulega wątpliwości, że pisma te stanowią ważne źródło dla historyków, ale też badaczy literatury i językoznawców.

Listy pisane były najczęściej przez chłopów w wieku ok. 18–28 lat. Cechuje je oczywiście specyficzny język i gwara, ale autorzy niewątpliwie należeli już do pokolenia objętego galicyjskim szkolnictwem podstawowym, a z treści pism wynika też, że czytali prasę ludową. Wartość zbioru 432 listów wiąże się także z mniej znanym aspektem sezonowych wyjazdów do Francji organizowanych przed pierwszą wojną światową przez posła Skołyszewskiego. Jest on autorem wydanej w 1907 r. w Wieliczce siedmiostronicowej broszury *Wskazówki dla wychodźców do Francji*. Nie wiemy, jaki był nakład tej publikacji, ale najpewniej dość duży, gdyż chłopci często się na nią w swoich listach powoływali.

³⁷ J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu niepodległości*, Warszawa 1999.

³⁸ Idem, *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej emigracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne*, w: *Metoda Znanińskiego w oczach historyków*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4, s. 43–50.

³⁹ Ibidem, s. 44.

Skołyszewski pisał tam o warunkach pracy i zarobkach we Francji, instruował osoby planujące wyjazd, co powinny zabrać w podróż, i pisał na temat kontraktu. Prosił, by podawały tam swoje dane, czyli imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, rok urodzenia, a nawet wyznanie. I rzeczywiście informacje te znalazły się w listach.

Obecnie razem z profesorem Molendą przygotowuję publikację tego zbioru pism. Zarówno on, jak i ja wiele lat temu pracowaliśmy nad nimi w krakowskim archiwum. Sądzę, że jest to interesujące i ważne źródło. Pozwala zapoznać się z przebiegiem rekrutacji na terenie Galicji, potrzebami i oczekiwaniami chłopów, ich stosunkiem do wyjazdów zarobkowych, a także ze zwyczajami, językiem, wykształceniem i światopoglądem piszących oraz ich tożsamością i stosunkiem do Kościoła, państwa i zaborców. W planach mamy także publikację korespondencji Wiktora Skołyszewskiego z francuskimi przedstawicielami towarzystw i agencji, które organizowały wyjazdy i współdziałały w tym ze Skołyszewskim, a także z pracodawcami we Francji.

Streszczenie

Początki emigracji zarobkowej z Galicji sięgają drugiej połowy XIX w. Polacy wyjeżdżali do Brazylii, Argentyny, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Niemiec i niektórych krajów monarchii Habsburgów. Właśnie ta tematyka została najlepiej opracowana w polskiej literaturze. Do pracy we Francji chłopci i robotnicy zaczęli wyjeżdżać dopiero na początku XX w., i to głównie z Galicji. Problematyka ta znajduje odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu, ale znacznie uboższe. Wynika to najprawdopodobniej z rozproszenia źródeł, ale i faktu, że przed pierwszą wojną światową do Francji wyjechało stosunkowo niewielu Polaków. Dopiero po wojnie kraj ten stał się miejscem kulminacji ruchu wychodźczego, który regulowały już wówczas odpowiednie polsko-francuskie umowy rządowe. Do czasów pierwszej wojny światowej państwa zaborcze nie podpisały z Francją żadnych porozumień. Werbunkiem polskich robotników z Galicji i organizacją ich pracy nad Sekwaną zajmowały się polskie i francuskie instytucje, towarzystwa i prywatne biura. Emigracja zarobkowa z Galicji do Francji w latach 1908–1914 stanowi wstępną i mało zbadaną fazę ruchu wychodźczego w pierwszej połowie XX w. Istotnym źródłem badawczym do tego zagadnienia są listy chłopów, którzy chcieli emigrować. Dysponujemy wprawdzie publikacjami prezentującymi tego typu źródła, ale nie w odniesieniu do poruszanego w artykule okresu i terenu. Tekst omawia wreszcie planowaną publikację listów, które galicyjscy chłopci i robotnicy zamierzający wyjechać do pracy we Francji wysyłali na początku XX w. do pośła Wiktora Skołyszewskiego. Kwestie te zostały przedstawione w kontekście stanu badań na temat emigracji zarobkowej, głównie z terenów Galicji.

Labour Emigration from Galicia to France in the Early 20th Century: State of Research and Research Postulates

The origins of labour emigration from Galicia date back to the second half of the 19th century. Poles went to Brazil, Argentina, the United States of America, Canada, Germany, and some countries of the Habsburg monarchy. And it is this subject that is best studied in Polish historiography. It was only in the early 20th century that peasants and workers began to leave for work in France, mainly from Galicia. This issue is also reflected in the literature

on the subject but needs to be more researched. It is most likely due not only to the dispersion of sources but also to the fact that relatively few Poles left for France before the First World War, compared with emigrating to other countries. Only after the First World War did the emigration movement to France culminate. At that time, it was already regulated by the relevant agreements between the Polish and French governments. Until the Great War, the partitioning states had not signed any agreements with France. The process of recruiting Polish workers from Galicia and organising their work in France was carried out by Polish and French institutions, societies and private offices. Labour emigration from Galicia to France between 1908 and 1914 represents an initial and little-researched phase of the emigration movement of the first half of the 20th century. Letters from peasants wishing to emigrate to France are a significant research source for this issue. Although we have publications presenting such sources, we still need them for the period and area from which the exodus movement occurred, as discussed in the article. The text presents a planned publication of letters written to the envoy to the Diet of the Kingdom of Galicia, Wiktor Skołyszewski, from Galician peasants and workers wishing to work in France in the early 20th century. The issues are presented in the context of the state of research on the subject of labour emigration, mainly from Galicia.

Bibliografia

- Brożek A., *Listy emigrantów jako źródło w tradycji i współczesności polskich nauk społecznych*, w: *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1991.
- Całek A., *Nowa teoria listu*, Kraków 2019.
- Caro L., *Emigracja i jej wpływ na stosunki zdrowotne i na ruch ludności*, Kraków 1914.
- Caro L., *Emigracja i polityka emigracyjna*, Poznań 1914.
- Caro L., *Emigracja polska*, Lwów 1913.
- Caro L., *Nowe Drogi*, Poznań 1908.
- Caro L., *Odprawa P. Hubce i prawda o P.T.E.*, Kraków 1914.
- Caro L., *Wychodźstwo polskie*, Warszawa 1907.
- Cichoński R., Jankowska K., *Chłop polski w Europie i Ameryce a problem relacji pomiędzy badaniami socjologicznymi a ich aplikacjami dla potrzeb rozwiązywania problemów społecznych*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2019, t. XLVII.
- Doliński W., *Współczynnik humanistyczny Floriana Znanieckiego w nowych kontekstach doświadczeń autobiograficznych*, „Przegląd Socjologiczny” 2020, t. LXIX, nr 2.
- Dulczewski Z., *Florian Znaniecki jako twórca metody autobiograficznej w socjologii*, w: *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, red. A. Kwilecki, Poznań 1975.
- Dunin-Wąsowicz K., *Stapiński Jan*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XLII, red. A. Romanowski et al., Warszawa–Kraków 2004.
- Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1991.
- Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984.
- Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, red. A. Kwilecki, Poznań 1975.
- Frey Y., *Histoire des Polonais en France*, Paris 2019.
- Gmurczyk-Wrońska M., *Polacy we Francji w latach 1871–1914. Społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996.
- Hitier J., *Chronique agricole*, „Revue d'économie politique” 1911, vol. XXV, No. 1.
- Jura J., *Emigracja z Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie wybranych powiatów*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2002, nr 16.

- Klawe-Mazurowa M., Kula M., Molenda J., Piątkowska D., Walaszek A., *Metoda Znanieckiego w oczach historyków*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4.
- Kołodziej E., *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1871–1939. Liczebność i rozmieszczenie*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i studia” 1991, nr 18.
- Korespondencja z Ameryki w prasie polskiej na Śląsku. 1868–1900*, oprac. D. Piątkowska, Wrocław 1980.
- Kowalski G.M., *Instytucje organizujące wychodźstwo w Galicji w latach 1901–1914. Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna*, w: *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów, 15–18 września 2002*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.
- Kowalski G.M., *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2002, t. LIV, z. 1.
- Kowalski G.M., *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*, Kraków 2003.
- Kula M., *Czy warto było przedzierać się przez listy amerykańskie*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4.
- Listy braci Gawlików z Teksasu do rodziny*, oprac. R. Sulima, „Regiony” 1976, nr 3.
- Listy emigrantów do „Przyjaciela Ludu”, „Więńca i pszczołki”, „Zarania”, „Piasta”, „Wyzwolenia” w latach 1899–1938*, wybór i oprac. A. Pasternak, Rzeszów 1994.
- Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych. 1890–1891*, oprac. W. Kula, N. Asorodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1973.
- Listy polskie „Oto zasylam opisanie całego mojego życia” (Listy przedpłatników „Gazety Świątecznej” do „Promyka”)*, oprac. C. Francelle-Gervais, „Regiony” 1978, nr 4.
- Molenda J., *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu niepodległości*, Warszawa 1999.
- Molenda J., *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej emigracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne*, w: *Metoda Znanieckiego w oczach historyków*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 4.
- Molenda J., *Skotyszewski Wiktor Feliks*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII, red. H. Markiewicz et al., Warszawa–Kraków 1998.
- Mytkowicz A., *Powstanie i rozwój emigracji sezonowej*, Kraków 1917.
- Okołowicz J., *Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed I wojną światową*, Warszawa 1920.
- Pierwsi Ślązacy w Ameryce. Listy z Teksasu do Płuznicy z roku 1855*, oprac. A. Brożek, H. Borek, Opole 1967.
- Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII, red. H. Markiewicz et al., Warszawa–Kraków 1998.
- Polski słownik biograficzny*, t. XLII, red. A. Romanowski et al., Warszawa–Kraków 2004.
- Ponty J., *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l’entre-deux-guerres*, Paris 1988.
- Raflin N., *L’immigration et le placement des ouvriers agricoles polonais en France*, „Bulletin de l’Office du travail” 1911, t. XVIII.
- Reczyńska A., *Próba przeglądu problemów, źródeł i opracowań na temat losów Polek na emigracji przed II wojną światową*, „Studia Migracyjne. Przegląd polonijny” 2019, nr 4 (174).
- Stapiński J., *Pamiętnik*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1959.
- Starczewski M., *Z dziejów emigracji zarobkowej: agenci emigracyjni na ziemiach polskich przed 1914 r.*, Warszawa 2010, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski: <<https://depot.ceon.pl/handle/123456789/2226>> [dostęp: 10 III 2023].
- Szocki J., *Prasa polska dla ludu i prasa ludowa w XIX i na początku XX wieku (do 1918)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1995, t. XXXVIII, nr 3–4.
- Thomas W.I., Znaniecki F.W., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976.
- Thomas W.I., Znaniecki F.W., *The Polish Peasant in Europe and America*, Boston 1918–1920 (wyd. 2: New York 1927; wyd. 3: New York 1958).

Walaszką A., *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007.

Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów, 15–18 września 2002, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.

Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne, oprac. T. Szczechura, R. Szczechura, Warszawa 1969.

Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne, oprac. T. Szczechura, R. Szczechura, Warszawa 1967.

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska – dr hab. prof. IH PAN; członek pracowni Dziejów Dyplomacji i Systemów Totalitarnych w Instytucie Historii PAN. Zainteresowania badawcze: stosunki międzynarodowe w XIX–XX w., historia dyplomacji, historia Francji, stosunki polsko-francuskie i polsko-rosyjsko-sowieckie. E-mail: mwronska5@wp.pl.

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska – PhD, prof. of the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, member of the Section for the History of Diplomacy and Totalitarian Systems. Research interests: international relations in the 19th–20th centuries, history of diplomacy, history of France, Polish-French and Polish-Russian-Soviet relations. E-mail: mwronska5@wp.pl.